

УДК 323.1:316.647.5

К. М. Вітман

КРИЗА ТОЛЕРАНТНОСТІ

В мас-медійному та офіційному дискурсі вже частіше з'являється поняття «криза толерантності». Усвідомлення кризи толерантності стало результатом абсолютизації, гіперболізації толерантності як механізму врегулювання, примирення міжетнічних протиріч. Соціологи вже давно помітили парадоксальну ситуацію: високий рівень толерантності до расово, етнічно, культурно «чужих» чомусь неминуче призводить до спалаху ксенофобії, тобто негативних, протизаконних проявів нетолерантності. Російська дослідниця М. Кукарцева називає це явище проявом парадоксу кордонів (межі) нетолерантності. Необмежена нетолерантність може призвести до зникнення толерантності взагалі [1]. Тому заради збереження толерантності необхідно нормативно закріпити право не бути толерантним до інтолерантності та її проявів. Межу толерантності визначають як поріг, за яким толерантність до «чужого» (культури, мови, етнічності, чужого способу життя) заважає збереженню власної культури, мови, етнічності, способу життя.

В. Логвинчук закликає уникати гіперболізації толерантності [2]. З цього твердження дослідниці можна зробити кілька висновків. По-перше, на практичному рівні надлишок толерантності виявляється в культивуванні різних практик толерантності, орієнтуючись на які, інші практики міжетнічної та соціальної взаємодії оголошуються нетолерантними. В цьому випадку маємо справу з проявом парадоксу, адже толерантність породжує нетолерантність. Саме в цій площині полягають труднощі з нормативних визначенням та закріпленням таких понять, як толерантність, ксенофобія та їх проявів. В Україні на законодавчому рівні багаторазово робилися спроби встановити відповідальність за прояви ксенофобії, заборонити ідеології виключення та нетолерантності (нацизм, фашизм) тощо. Перешкодою прийняттю будь-якого законопроекту подібного змісту ставало побоювання парламентаріїв з приводу того, що нормативне закріплення заборони практик нетолерантності

застосовуватиметься для боротьби з практиками толерантності: свободою слова, совісті, висловлення поглядів.

Законодавці щоразу стикалися з труднощами точного визначення понять, що належать до категорії інтолерантності, адже вони могли бути використані в політичній боротьбі для утисків демократичних принципів та свобод. Динамічна, об'єктивно невизначена межа між толерантністю та нетолерантністю не дозволяє узгодити понятійну базу ні на рівні національних держав, ні на міжнародному рівні, а отже, й вести успішну боротьбу з ксенофобією та дискримінацією за етнічною ознакою. Адже в кожному конкретному випадку — те, що для однієї сторони міжетнічної взаємодії буде проявом ксенофобії та дискримінації, для іншої — захистом національних інтересів, етнічної самобутності, мови, культури [3]. Державам певною мірою вдалося убезпечитися (запровадити адміністративну або кримінальну відповідальність) від протиправних проявів нетолерантності там, де ці прояви порушують права людини безвідносно етнічної складової. Наприклад, у випадку нападу на іноземця/представника етнічної меншини злочинець в першу чергу відповідає за завдання тілесних ушкоджень або пограбування, етнічна нетолерантність є обтяжуючою обставиною, яка тягне за собою жорсткіше покарання.

З іншого боку, надмірна толерантність, яка не позначає толерантні практики і допускає будь-які прояви нетолерантності, також не триває довго. Нетолерантність швидко відвойовує позиції в абсолютній толерантності. Для позначення патологічної байдужості до зовнішніх викликів та загроз ЗМІ навіть запровадили неофіційний термін «толерастія». Абсолютна толерантність призводить до пасивності, апатії, байдужості, деградації. Етноси, нації втрачають захисні механізми, спрямовані на збереження та відтворення своєї ідентичності, мови, культури. Внаслідок абсолютної толерантності без меж та кордонів втручання всього «чужого», зникнення «свого» сприймається як нормальне толерантне етнокультурне середовище. В умовах дискурсу абсолютної толерантності більшість населення країни або регіону налаштована терпимо або байдуже до проникнення чужої мови, культури, релігії, що супроводжується обов'язковим розмиванням національної ідентичності. Водночас незначна частина населення у відповідь на ці процеси обов'язково радикалізується, будучи налаштована проти такого проникнення. Вона шукає підтримки своїх радикальних, ксенофобських настроїв у відповідних політичних течій, що представляють ідеології виключення та дискримінації за етнічною або іншими ознаками.

Прикладом такої кризи толерантності є Західна Європа, де до законодавчих органів влади останнім часом стабільно проходять праві радикальні політичні сили. При цьому толерантність залишається головним принципом міжетнічної взаємодії. Він передбачає, що кожна людина, громада та нація усвідомлює й поважає багатокультурний характер людського співтовариства, оскільки без толерантності не може бути

миру, а без миру неможливі розвиток і демократія. Однак наразі очевидно, що Західна Європа перейшла згадувану межу толерантності, про що свідчать спалахи ксенофобії (мігрантофобії), протести мігрантів та зростання популярності ультраправих сил. Відтак, більшості країн доводиться відступати від принципів толерантності як єдино можливих механізмів врегулювання міжетнічних відносин в поліетнічному соціумі [4].

Найбільшим проявом ксенофобії (мігрантофобії), протестом проти толерантності до інтолерантності став подвійний теракт в Норвегії (вибух в Осло та розстріл молоді на острові Утойя) 2011 р., в ході якого загинуло 93 особи. Організатор теракту, А. Брейвік, в такий спосіб намагався зупинити наплив мігрантів до Європи. У маніфесті під назвою «Декларація незалежності Європи 2083 року» він звинуватив західноєвропейських політиків у слабкості перед ісламською експансією і пояснив вбивства необхідністю порятунку Європи від мультикультуралізму. Його терористична акція мала стати початком визвольної війни Європи проти ісламського завоювання. А. Брейвік переконаний, що політика мультикультуралізму та толерантності, яка дозволяє безперешкодний наплив мігрантів з ісламських держав — основні загрози цілісності Європи [5]. Він склав перелік 100 європейських партій, які прямо або опосередковано підтримують ісламізацію Європи. Терорист не сумнівається у тому, що його погляди підтримують мільйони європейців.

Незважаючи на безпрецедентну кількість загиблих в ході теракту та тотальне офіційне засудження політичної позиції терориста, чимало політичних сил правого спектру та політиків заявили, що поділяють ультраправі, ксенофобські погляди А. Брейвіка. Зокрема, М. Боргезіо, представник правої націоналістичної італійської партії «Ліга Півночі», член Європарламенту, підтримав ідеї норвезького терориста, погодившись з необхідністю протистояння ісламізації та твердженням, що Європа капітулювала ще до початку боротьби з ісламом [6]. Навіть у Норвегії, яка постраждала від теракту, ідеї А. Брейвіка мають негласну підтримку. Терорист належав до консервативної правої «Партії прогресу», популярність якої зросла після терактів 2011 р. На даний момент більшість посад у владі Норвегії займає ліва Робоча партія, яка послідовно втілює політику багатокультурності. Ця етнополітична стратегія не схвалюється правими силами та їх прихильниками. За словами експертів, норвежці в цілому підтримують обґрунтовані обмеження потоку мігрантів. Однак висловлювати ці погляди ніхто не наважується, побоюючись звинувачень в расизмі та нетолерантності. Тим часом в країні сформувалися цілі мігрантські райони, в яких вихідці з інших країн живуть виключно на соціальну допомогу, не беруть жодної участі в розвитку країни, не інтегруються, а навпаки підвищують рівень маргіналізації та криміналізації норвезького соціуму.

Більшість моделей інтеграції, до яких в різний час вдавалися держави Західної Європи, тією чи іншою мірою не спрацювали і не забезпечили мирного, етнополітично стабільного спільного проживання євро-

пейців та мігрантських меншин. Спочатку країни Західної Європи розглядали мігрантів як тимчасове явище, оскільки більшість з них приїздила переважно з метою працевлаштування, а не постійного проживання. Згодом етнокультурно чуже населення почало закріплюватися, оселятися в певних районах, возз'єднуватися з членами сімей на території Європи. Усвідомлюючи довготривалий характер мігрантських викликів для етнополітичної безпеки, західноєвропейські держави почали впроваджувати різноманітні етнополітичні стратегії. Частина, на зразок Нідерландів, обрали стратегію мультикультуралізму, яка базувалася на толерантності та взаємній повазі до мови, культури, етнічної належності всіх членів поліетнічного суспільства. Такі держави намагалися не нав'язувати культурні, релігійні, мовні ідентитети громадян. Однак ця модель не виправдала себе, оскільки емігрантські меншини почали розмивати етнічну, мовну та релігійну палітру Європи, тому наразі активно переглядається європейськими державами.

Інша частина держав, на зразок Франції, стали на позиції жорсткої асиміляційної політики, яка змушувала етнокультурно чужих мігрантів інтегруватися в суспільство, ставати французами в першу чергу в етнокультурному розумінні, а вже потім в політичному. У 2004 р. у Франції було прийнято закон, що забороняє носити будь-який релігійний одяг й символи, зокрема мусульманські хустки, іудейські кіпи, індуїстські тюрбани та християнські хрести великого розміру. В 2010 р. спочатку Іспанія, а згодом і Франція заборонили носити хіджаб та паранжу в громадських місцях.

На неефективність обох моделей вказують заворушення, спрямовані проти дискримінації та упослідженого становища мігрантів. Адже протести, так звані вуличні бунти виникли як у Франції, що дотримувалася політики жорсткої асиміляції (2005 р.), так і Великобританії, яка проводила політику мультикультуралізму (2001 р.) Незважаючи на те, що мігранти вважаються меншинами, їх кількість та кількість їх нащадків в демографічно старіючій Європі постійно зростає. Спираючись на цей аргумент, мігранти не збираються миритися з соціально нижчим поряд з титульними націями становищем, дискримінацією в політичній, соціальній, культурній сферах.

Проміжна інтеграційна модель передбачала надання мігрантським меншинам визначеного юридичного статусу з гарантування прав. Однак у зв'язку з цим виникла колізія навколо розмежування мігрантських та національних меншин, які тривалий час проживали у європейських державах. Мігрантські меншини довго претендували на статус національних меншин, але так і не отримали його. Зворушення в європейських державах, зростання популярності правих політичних сил, націлених на проведення жорсткої міграційної політики, дискримінацію та порушення етнокультурних прав мігрантів, що в свою чергу знову призведе до етнічного невдоволення та всіх форм етнічних протестів, вказують на неефективність як основних інтеграційних моделей.

Як стверджує С. Зінько, наразі серед європейських політиків популярні декілька підходів до вирішення цієї етнополітичної проблеми [7]. Перший полягає у намаганні утримувати нейтралітет держави, не втручаючись в реалізацію етнокультурних прав громадян. Але оскільки, як пише дослідниця, держава завжди виступає виразником певної культурної та релігійної спадщини, нейтралітет в будь-якому випадку зберегти не вдасться. Забезпечення повною мірою етнокультурних прав мігрантів призводить до дискримінації етнокультурних прав нації та національних меншин. Тому, для прикладу, побоюючись зростаючої ісламізації, швейцарці на референдумі 2009 р. підтримали заборону будівництва мінаретів в країні. Ісламські організації мусульманського світу охарактеризували цю подію як «крайній прояв ісламофобії». Однак політичні сили, що ініціювали прийняття такого рішення, посилаються на політичний аспект, а не на релігійний, закликаючи не допустити ісламізацію держави.

Другий підхід покликаний забезпечити задоволення етнокультурних прав мігрантів (наприклад, сповідування релігії, отримання освіти рідною мовою), що дозволить їм зберігати власну лінгвістичну та культурну належність й допоможе повернутися згодом на батьківщину. Його мета — унеможливити інтеграцію і зацікавити трудових мігрантів до зворотньої міграції. Третій підхід полягає у трансформації етнокультурного плюралізму в політико-правовий, що дозволить забезпечити паралельне функціонування різних юридичних норм для етнічно різних груп населення. Однак цей підхід не дає відповіді на запитання, як же бути у випадку міжетнічної взаємодії і якими саме нормами права тоді послуговуватися. Четвертий підхід передбачає повну автономію для мігрантських меншин, як в етнокультурному, так і соціальному, політичному й правовому сенсі. Однак це лише посилить їх маргіналізацію та невдоволення своїм становищем.

Чому ж не спрацювала толерантність в західноєвропейській політиці багатокультурності, що дало підстави говорити про кризу толерантності та відмову від її принципів. Як уже зазначалося раніше, гіперболізація, абсолютизація толерантності має згубні наслідки, оскільки призводить до інтолерантності. Баланс толерантності-інтолерантності не може бути вирахований жодним кількісним методом або за будь-яким чітким критерієм і Західній Європі зберегти його не вдалося. Про що свідчить трансформація моделей етнонаціональної політики західноєвропейських держав, які раніше базувалися на толерантності, в такі, що тяжіють до асиміляції, дискримінації, встановлення бар'єрів за етнічною ознакою. І це стосується не лише мусульманських меншин. Відомо, що ксенофобія, виникаючи у суспільстві щодо однієї групи населення, швидко поширюється на інші.

В 2010 р. Франція розпочала депортацію циган-нелегалів, які приїхали з Румунії та Болгарії після вступу цих держав до Євросоюзу. Президент Франції наказав закрити 200 нелегальних таборів, оголосивши їх розплідниками злочинності. Дії Франції наразилися на жорстку критику.

Румунія висловила побоювання з приводу того, що виселення циган може спровокувати ксенофобські настрої в державі зокрема та Європейському Союзі в цілому. Правозахисники звинуватили французького президента в расизмі. Європейська Комісія в контексті пильного нагляду за французькою міграційною політикою нагадала Франції про необхідність дотримуватися європейських правил. Втім, французький уряд запевняє, що не порушив їх. Адже вихідці з Румунії та Болгарії мають право на рівні з іншими європейцями жити у Франції протягом 3 місяців, а потім вони повинні знайти роботу, щоб отримати медичне страхування та достатню кількість коштів для проживання. Однак роми належать до маргіналізованих етнічних меншин Європи, які мають найбільші труднощі з інтеграцією в суспільство країн перебування та провадять асоціальний спосіб життя. Депортація ромів стала першим сигналом про те, наскільки жорсткою, дискримінаційною та нетолерантною може стати етнонаціональна політика західноєвропейських держав.

Певна межа толерантності передбачена навіть найвідомішим міжнародним документом, присвяченим толерантності — «Декларацією принципів толерантності» 1995 року. Майже в кожній статті умовно визначені кордони толерантності, за межами яких толерантність сприяє поширенню нетолерантності. Зокрема, п. 1.2 передбачено, що толерантність не є поступкою, поблажливістю або потуранням. Толерантність — це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у жодному випадку не може слугувати виправданням порушенню цих основних цінностей. При цьому толерантність повинні виявляти кожна людина, групи людей та держави [8]. З цього положення випливає, що для того, щоб толерантність працювала як основний принцип міжетнічної взаємодії в поліетнічному суспільстві, її мають дотримуватися усі члени.

На практиці змоделювати таку ситуацію в кожній окремо взятій державі нереально. В будь-якому суспільстві є відсоток населення, який не поділяє обраної стратегії етнонаціональної політики, також є відсоток населення який використовує її для досягнення певних цілей. У випадку Західної Європи до першої категорії належить частина електорату, що потерпає від розмивання етнокультурного середовища в цілому, негативних практик взаємодії з іншими етносами, а відтак схиляється до правих ідеологій, які пропагують обмеження міграції, ізоляціонізм, виключність та посилений захист культури, мови, релігії своєї нації. До другої, яка використовує політику мультикультуралізму та дискурс толерантності у власних цілях, належать цілі мігрантські меншини та їх окремі представники. Наприклад, в окремих західноєвропейських державах, певні етноси стали майже недоторканими, оскільки у випадку вчинення їх представниками правопорушень та притягнення до відповідальності одразу постає питання расизму та дискримінації. Так, у Болгарії досить складно притягнути ромів до відповідальності за крадіжки,

у Норвегії поліція радить жертвам мігрантів не опиратися злочину і не захищатися, оскільки тоді доведеться відповідати за расизм і ксенофобію. Попри застереження щодо меж толерантності, зафіксовані Декларацією, толерантність слугує виправданням порушенню основних прав та свобод людини. Таким чином навіть у державах, які послідовно втілюють принципи толерантності, вони працюють викривлено. Звідси і криза толерантності, викликана в першу чергу тим, що толерантність не працює, якщо її принципів не дотримуються всі члени суспільства.

Згідно з п. 1.4 Декларації принципів толерантності, виявлення толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими; що люди відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність; що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Однак межу між толерантністю та нетолерантністю неможливо провести навіть у конкретному випадку з заборонаю використання релігійного одягу. Французький президент мотивував це рішення французької влади побоюванням того, що паранджа принижує жінок, повертає у рабство та заважає їх успішній інтеграції в суспільство. «Ми не можемо дозволити, щоб у нашій країні жінки були обплутані тенетами, як ув'язнені, були відрізані від соціального життя, не мали ніякої індивідуальності», — заявив Н. Саркозі [9].

Тобто Франція виявила нетерпиме ставлення до соціальної несправедливості, яка полягає у гендерній дискримінації жінок в ісламі. З іншого боку, вона порушила всі інші положення п. 1.4 Декларації принципів толерантності, виступивши проти збереження мусульманськими жінками їх індивідуальності, нав'язуючи їм свої погляди щодо зовнішнього вигляду та дискримінуючи їх. В. Селевко припускає, що заборона на ісламський одяг призведе лише до того, що жінки-мусульманки вимушені будуть сидіти вдома, тобто зовсім випадуть з соціальної комунікації. А вже останнім часом все помітніша тенденція: багато мусульманок, які народились і зросли в західних країнах, зараз знову повертаються до носіння хіджаба, до якого мігрантки першої хвилі ставилися з презирством, як до символу відсталості [10]. Таким чином, забороняючи ісламський одяг, окрім 1.4 ст. Декларації принципів толерантності західноєвропейські країни порушують також положення 2.4 ст., відповідно до якої, нетолерантність може набувати форми маргіналізації соціально найменш захищених груп, їхнього вилучення із суспільного та політичного життя, насильства і дискримінації щодо них.

Наразі в Європі спостерігається криза та переосмислення одного з підставових принципів побудови демократичного поліетнічного суспільства — толерантності. Спроби віднайти межу толерантності, дати відповідь на запитання, за яких обсягів толерантність є ефективною, виявляються безуспішними в умовах зростання кількості іноетнічного

населення, його вимог на домінування, збереження своєї культури та релігії, які загрожують етнокультурному середовищу Європи.

Л і т е р а т у р а

1. Кукарцева М. О. Концепт толерантності: [доповідь на Круглому столі з нагоди Міжнародного Дня толерантності 16 листопада, 2010] [Електронний ресурс] / М. О. Кукарцева; Дипломатична академія України. — Режим доступу: <http://www.dipacadem.kiev.ua/ua/newsandevents/481.html>.
2. Логвинчук В. В. Особливості сучасної множинної парадигми розуміння толерантності / В. В. Логвинчук // Держава і право. — 2008. — № 39. — С. 674.
3. Каганець І. Межа толерантності / І. Каганець // День. — 2007. — № 215. — С. 9.
4. Peach C. Muslim Minorities in Western Europe / C. Peach, G. Glebe // Ethnic and Racial Studies. — 2005. — № 18. — P. 28.
5. Брейвик перед терактом опублікував «Декларацію незалежності Європи 2083 года» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://focus.ua/foreign/194560/>.
6. В Європарламенті частинно підтримують ідеї терориста Брейвика [Електронний ресурс] // Українське новостне інтернет-видання. — Режим доступу: <http://newzz.in.ua/mir/1148869276-predstavitel-italii-v-evroparlamente-nazval-idei-brejvika-zamechatelnymi.html>.
7. Зінько С. Проблеми інтеграції мусульманських спільнот у Європі: досвід для України / С. Зінько // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 4 (9). — С. 237.
8. Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс] // Професійна юридична система. — Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_503.
9. Франція заборонила хіджаб з 11 апреля [Електронний ресурс] // Newsland. — Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/648299/>.
10. Селевко В. Б. Конфліктогенність мусульманського вбрання в європейському культурному просторі / В. Б. Селевко // Культура і сучасність. — 2011. — № 1. — С. 156.

А н о т а ц і я

Вітман К. М. Криза толерантності. — Стаття.

Досліджуються причини та контекст кризи толерантності, одного з підставових принципів поліетнічного західноєвропейського суспільства.

Ключові слова: толерантність, мігранти, міграційна політика, міжетнічна взаємодія.

А н н о т а ц и я

Вітман К. Н. Кризис толерантности. — Статья.

Исследуются причины и контекст кризиса толерантности, одного из краеугольных принципов полиэтнического западноевропейского общества.

Ключевые слова: толерантность, мигранты, миграционная политика, межэтническое взаимодействие.

S u m m a r y

Vitman K. M. Toleration crisis. — Article.

The reasons and context of toleration crisis are investigated taking into consideration that toleration is foundation stone of poliethnic West European society.

Keywords: toleration, migrants, migration policy, interethnic interaction.